

УДК 159.922.4:159.923.2

ЕТНІЧНІ АВТО- ТА ГЕТЕРОСТЕРЕОТИПИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Надія ЛЕВУС, Анна ТРОФИМЛЮК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Університетська, 1, м. Львів, 79000,
e-mail: nadiia.levus@lnu.edu.ua*

Розглянуто психологічні особливості підлітків з різними уявленнями про свою та інші етнічні групи. Емпірично доведено, що ставлення до інших етнічних груп залежить від ставлення особи до власної групи. За допомогою якісного та кореляційного аналізів визначено взаємозв'язки, пріоритетність, вагомість, переваги досліджуваних чинників у групах. З'ясовано, що існує залежність формування особою етнічних стереотипів від її емоційності, пізнавальних здібностей, самооцінки, самоставлення тощо. Вагомим чинником формування етнічних стереотипів у підлітковому віці є етнічна ідентичність.

Ключові слова: етнічні автостереотипи, етнічні гетеростереотипи, етнічна ідентичність, самоставлення, підлітковий вік.

Постановка проблеми. Міжетнічне спілкування зазвичай відбувається через застосування етнічних стереотипів. Розгляд питань, які стосуються відносин етносів, процесу стереотипізації, який супроводжує ці відносини, допомагає ширше розкрити питання міжетнічної, внутрішньоетнічної взаємодії та проблем, на які натрапляють представники певної етнічної групи, використовуючи упередження, стереотипи стосовно певних етнічних спільнот. Якщо в певних народів сформувались негативні етнічні стереотипи щодо сприймання одне одного, то виникає загроза етнічного конфлікту.

Дослідження засвідчують, що в ранньому дитинстві людина вільна від стереотипних уявлень, бо стереотипи не є вродженими. Вже в молодшому шкільному віці стереотипи починають активно засвоюватися, їх використовують діти, значно випереджаючи формування власних чітких уявлень про етнічні групи [5]. Отже, вивчення стереотипів у підлітковому віці допоможе розкрити шляхи їхнього становлення, взаємодію зі структурними особистісними, емоційними та поведінковими компонентами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, етностереотип – це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних стосунків. Прагнучи зберегти етнокультурну ідентичність, етностереотип відіграє важливу соціальну роль як чинник консолідації та фіксації етнічної групи.

На формування етностереотипів впливають оперантні й умовні зв'язки. Оперантні зв'язки позначають перехід від негативного враження про конкретного представника

певної нації, який виступає як фрустратор, до узагальненого сприймання цілої нації. Такий перехід зумовлений складними психічними процесами на різних рівнях. Умовні зв'язки пов'язані з випадковим збігом, коли в процесі зустрічі представників різних етнічних спільнот відбувається певна неприємна подія. У підсумку один із них переносить свої негативні емоції на іншого, а через нього – на всіх представників цього етносу [1].

Зазвичай етнічні *автостереотипи* позитивні, вони не відображають реального сприймання, оскільки здебільшого складаються на базі найкращих уявлень про себе. Виникнення автостереотипів пов'язане з розвитком етнічної самосвідомості, усвідомленням належності до певної етнічної групи. Почуття спільності, що наявне в будь-якій етнічній групі, виявляється у формуванні певного «ми-почуття». Для етнічної групи це «ми-почуття» фіксує усвідомлення особливостей власної групи та несхожість з нею інших груп («ми – вони»), яке й є механізмом виникнення автостереотипів.

Гетеростереотипи – це образи представників інших етнічних груп, які склалися в цій етногрупі. Гетеростереотипи можуть бути позитивними та негативними, залежно від історичного досвіду взаємодії цих народів. У їхньому змісті треба відрізнити стійке ядро – комплекс уявлень про зовнішній вигляд представників цього народу, про його історичне минуле, особливості способу життя та трудові контакти, і багато інших мінливих суджень про комунікативні і моральні якості цього народу. Мінливість оцінок пов'язана з мінливою ситуацією в міжнаціональних і міждержавних відносинах. В основу гетеростереотипів покладено таку властивість: антропостереотипічність, тобто зумовленість стереотипу зовнішнім виглядом індивіда. В гетеростереотипах на рівні буденної свідомості зовнішній вигляд представника відповідної етнічної спільноти найчастіше пов'язується з певними психологічними особливостями. На підставі цих стереотипів неминуче створюються відповідні типи міжетнічного спілкування та поведінки людей [3].

Стереотипи формуються на ґрунті сформованої етнічної ідентичності – усвідомлення належності до певної етнічної спільноти, ідентифікації з іншими членами етносу внаслідок спільності історичної пам'яті, спільності культурних архетипів тощо [2]. Як зазначив Джордж де Ворс, етнічна ідентичність потребує деякої послідовності у поведінці людини, щоб інші люди могли зачислити її до певної етнічної категорії [3]. Саме поняття означає ототожнення себе з певною етнічною групою. Сутність і головне призначення етнічної ідентичності висвітлюється у низці праць зарубіжних вчених. Українські етнополітологи О. Майборода, О. Картунов до загальноновизнаних авторитетів в західному суспільствознавстві, зокрема, зачисляють: Г. Айзекса, Дж. Армстронга, П. Браса, Х. Блелока, П. Ван ден Берга, Е. Геллнера, К. Енлоу, У. Конора, Д. Котце, Дж. Рейтца, Д. Ротшільда, Х. Сетон-Уотсона, Ф. Туджмана, Е. Шилза та ін.

Мета нашої праці – теоретичне та практичне вивчення етнічних авто- та гетеростереотипів як динамічного функціонального утворення, що пов'язане з особистісними особливостями та етнічною ідентичністю тих, хто, проживаючи в спільному етнокультурному просторі, користується різними мовами спілкування. Предметом дослідження є етнічні авто- та гетеростереотипи, зокрема, особливості їхнього виявлення в україномовних і російськомовних підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Група досліджуваних складається з 40 україномовних і 40 російськомовних школярів. Всі вони віком 15–16 років. Із них опитано 39 дівчат і 41 хлопця. Дослідження проводили у львівських школах.

Ми використали п'ять методик: «Діагностичний тест ставлення» Г. У. Солдатової; «Кольоровий тест ставлень» А. М. Еткінда; «Шкалу соціальної дистанції» Е. Богардуса; «Методику діагностики типів етнічної ідентичності» Г. У. Солдатової, С. В. Рижової; «Багатофакторний особистісний опитувальник 16 PF» Р. Б. Кеттела (105 питань); «Методику дослідження самоствавлення» С. Р. Пантелєєва.

Картину уявлень і стереотипів про осіб різних національностей надав «Діагностичний тест ставлення», де відображено оцінки наявності тих чи інших ознак, притаманних для представника певного етносу [4]. ДТО розробляли для дослідження емоційно-оцінкового компонента етнічних стереотипів. Досліджувані підлітки охарактеризували осіб різних національностей (див. табл.). Ці дані відображають характеристики, які найчастіше траплялися у відповідях досліджуваних.

Стереотипні уявлення підлітків про осіб різних національностей

Українець	Товариський, дотепний, дипломатичний, скупий, активний
Росіянин	Нав'язливий, гордий, лицемірний, агресивний
Поляк	Дипломатичний, економний, хитрий, винахідливий
Італієць	Запальний, наполегливий, дотепний, впертий
Німець	Дипломатичний, педантичний, акуратний, економний
Англієць	Дипломатичний, педантичний, акуратний

Як бачимо, у більшості поданих описів з'явилися ті ознаки, які домінують в наших уявленнях про представників цих етносів. Більшість цих ознак виявляються ззовні, вони є поведінковими і зіставлені з «національним темпераментом». Позитивнішими ознаками досліджувані схильні наділяти тих, чиї країни не межують безпосередньо з Україною. Автостереотипні уявлення, як і очікувалося, теж є позитивними, хоча одна з виділених рис – «скупість» – має негативний відтінок. Це можна пояснити «комплексом меншовартості», який десятиліттями нав'язували українцям.

«Діагностичний тест ставлення» дає змогу дізнатися не лише про якісне наповнення певних стереотипів, а й про їхню спрямованість. Спрямованість (вираженість) або діагностичний коефіцієнт стереотипу характеризує знак і величину загальної емоційної орієнтації суб'єкта щодо конкретного етносу. Результати україномовної групи досліджуваних дещо відрізняються від російськомовної (рис. 1).

Незважаючи на те, що найбільш позитивно спрямованим є власний «Ідеал», який оцінювали підлітки, оцінка свого «Я» в них значно нижча. Тобто, себе підлітки наділяють значною кількістю негативних рис. Сприятливою тенденцією є те, що стереотипне уявлення про українців йде за «Ідеалом» і має яскраво виражений позитивний відтінок. Далі у рейтингу йдуть поляки, німці й англійці, дещо нижчі значення отримали білоруси та італійці. Їм підлітки приписали більше негативних ознак. Останнє місце, з чітко вираженим негативним знаком, займають стереотипні уявлення про росіян. Очевидно, що

такий негативний образ про цю етнічну групу сформувався внаслідок складної політичної ситуації та непростих взаємовідносин між нашими країнами.

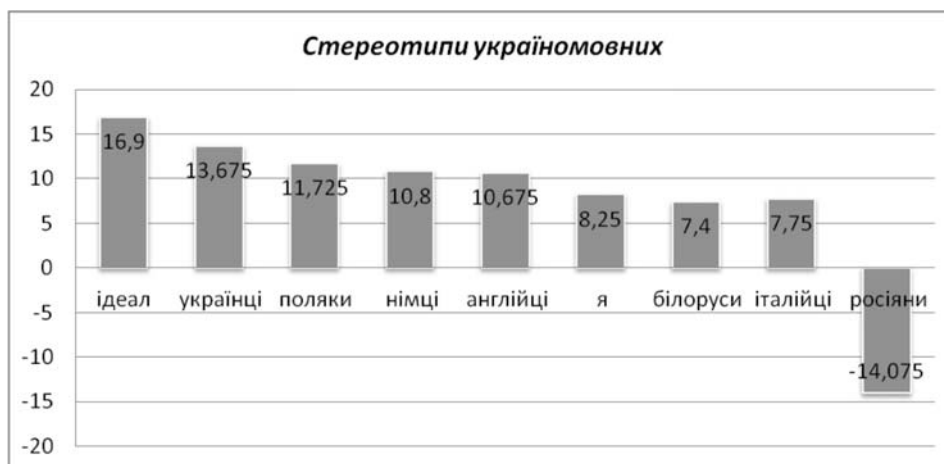

Рис. 1. Рейтинг етнічних стереотипів (від позитивних до негативних) групи україномовних досліджуваних

У групі російськомовних досліджуваних забарвленість стереотипів дещо інша (див. рис. 2):

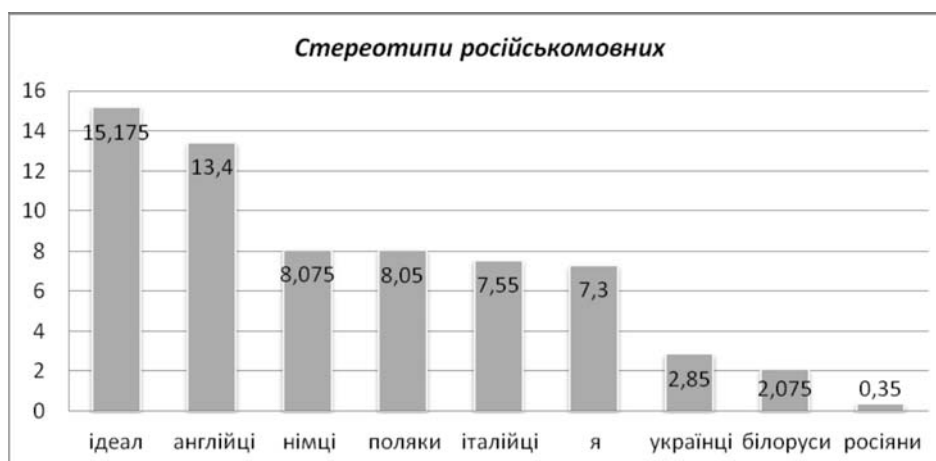

Рис. 2. Рейтинг етнічних стереотипів (від позитивних до негативних) групи російськомовних досліджуваних

Як видно з діаграми, «Ідеал» теж займає першу позицію і позитивно спрямований, проте друге місце у рейтингу займають не автостереотипи (як в україномовних), а

позитивне уявлення про англійців. Натомість, стереотипи про росіян виявилися у цієї групи амбівалентними, без чітко вираженого позитивного чи негативного полюса. З третього по шосте місце, майже на одному рівні, розташовані уявлення про німців, поляків, італійців і про власне «Я». Останні позиції займають, зі слабо вираженим позитивним знаком, стереотипи про українців і білорусів. Отже, у цієї групи підлітків відбувається значне знецінення власної та сусідніх етногруп. Що далі проживає певний народ, то позитивніше уявлення про нього складається в російськомовних досліджуваних. Очевидно, що на ці уявлення менший вплив має негативний історичний досвід міжкультурної взаємодії.

Результати за «Шкалою соціальної дистанції» дещо дублюють ті, які отримали на підставі дослідження стереотипних уявлень підлітків. Україномовні досліджувані найближчу соціальну дистанцію прагнуть налагоджувати з представниками своєї етногрупи ($m=1,5$ при $\min=1$). Друге і третє місце надають англійцям ($m=4,3$) і полякам ($m=4,7$). Найбільше підлітки прагнуть дистанціюватися від молдаван і росіян, які у цьому рейтингу займають останні позиції, набравши, відповідно, 6,55 і 6,83 балів із 7 можливих. Тобто, в більшості випадків вони не бажають бачити представників цих етносів у своїй країні. Максимальне дистанціювання чітко пов'язане з описаними вище стереотипами та негативним досвідом сучасних міжетнічних стосунків.

Російськомовні досліджувані прагнуть вибудовувати найближчі соціальні стосунки з українцями ($m=1,6$) та росіянами ($m=3,5$). Як бачимо, ставлення до цих етногруп позитивніше, ніж було продемонстровано у етностереотипах. Отже, зміна етнічних стереотипів супроводжується й зміною автостереотипу, у нашому випадку він став позитивнішим. Найдальшої дистанції російськомовні досліджувані хочуть дотримуватися з італійцями, французами ($m=6,1$ при $\max=7$), молдаванами ($m=6,4$). Молдаван відчужено сприймають усі підлітки, незалежно від мови спілкування. Такі результати можуть бути пов'язані зі зневажливим ставленням до цієї етнічної групи, що коріниться у певній суспільній думці, і не має під собою підґрунтя досвіду у підлітків реальної взаємодії з представниками цього народу.

Згідно з результатами методики «Кольоровий тест ставлень», яка передбачає вимірювання декларованого та реального ставлення досліджуваних до конкретних груп, рейтинг ставлення до етнічних груп україномовних (рис. 3) і російськомовних (рис. 4) підлітків дещо змінився.

Ближчими до україномовних досліджуваних стали етнічні групи поляків, англійців, італійців, відсунувши французів та англійців. Росіяни знову займають найдальші позиції у декларованому ставленні україномовних підлітків. Реальне ставлення майже дублює деклароване, тобто у наших досліджуваних немає розбіжності між тим, що вони демонструють, і тим, що думають насправді. Як свідчать інші дослідження, така тенденція щодо збігу декларованого та реального ставлення простежується до віку ранньої дорослості [2].

Рис. 3. Рейтинг декларованого ставлення до етнічних груп україномовними досліджуваними (від негативного до позитивного)

Рис. 4. Рейтинг декларованого ставлення до етнічних груп російськомовними досліджуваними (від негативного до позитивного)

У російськомовних досліджуваних найліпше ставлення теж до українців, натомість другу і третю позиції займають англійці та росіяни (рис. 4). У цієї групи підлітків досить тісна ідентифікація з власною етнічною групою, проте проживання в Україні накладає свій відбиток на побудову соціальних стосунків і формування ставлення до інших етногруп. Цікавим є і те, що до решти етнічних груп, які ці досліджувані мали змогу оцінити, вони демонструють майже однакове ставлення. Це може бути пов'язано з недостатньою поінформованістю про культурні особливості представників цих етносів, а також із браком досвіду безпосередніх контактів з ними.

Розглянемо, як етнічне ставлення пов'язано з особистісними особливостями й етнічною ідентичністю, зокрема. «Методика діагностики типів етнічної ідентичності»

допомагає отримати інформацію про етнічну самосвідомість та її трансформацію в умовах міжетнічної напруженості. Показник трансформації етнічної ідентичності – це зростання етнічної нетерпимості (інтолерантності). Толерантність/інтолерантність – головна проблема міжетнічних стосунків в умовах зростання напруженості між народами – стала ключовою психологічною змінною у конструюванні цього опитувальника. Типи ідентичності з різною якістю та ступенем виявлення етнічної толерантності виокремлені на підставі широкого діапазону шкали етноцентризму, починаючи від «заперечення» ідентичності, коли фіксується негативізм і нетерпимість стосовно власної етнічної групи, і закінчуючи національним фанатизмом – апофеозом нетерпимості та вищою мірою негативізму стосовно інших етнічних груп.

Спершу розглянемо результати кореляційного аналізу за критерієм Пірсона щодо даних української групи (їх отримали завдяки опрацюванню шкал у програмі STATISTICA 10).

Позитивна етнічна ідентичність взаємозалежна з самовпевненістю, практичністю, прямолінійністю, декларованим ставленням до англійців і зворотно корелює з дистанційованістю від французів, реальним ставленням до білорусів (рис. 5). Особи, яким це притаманно, ставляться до себе як до впевненої, самостійної, вольової та надійної людини, яку є за що поважати. Вони орієнтуються на зовнішню реальність і дотримуються загальноприйнятих норм. Ці риси є основою такого типу етноідентичності, що передбачає поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості. Вона задає такий оптимальний баланс толерантності стосовно власної і інших етнічних груп, який дає підстави розглядати її, з одного боку, як умову самостійності та стабільного існування етнічної групи, з іншого – як умову мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі.

Рис. 5. Взаємозв'язки позитивної етнічної ідентичності з особистісними особливостями та етнічним ставленням у групі українців досліджуваних

Етнофанатизм у групі україномовних підлітків прямо корелює з невпевненістю як особистісною рисою (рис. 6). Це, очевидно, спонукає підлітків ревніше відстоювати права свого народу, компенсуючи власну невпевненість належністю до більшості, яка таку впевненість надає. Етнофанатизм часто свідчить про готовність йти на будь-які дії в ім'я етнічних інтересів, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

Рис. 6. Взаємозв'язки етнофанатизму з особистісними особливостями та етнічним ставленням у групі україномовних досліджуваних

Як видно з рис. 6, етнофанатизм обернено пов'язаний із показником соціальної дистанції до молдаван, що свідчить про меншу віддаленість від цієї етної групи. Натомість тут простежуються прямі кореляції щодо декларованого ставлення до німців та обернені – щодо такого ставлення до французів. Оскільки ці результати досить неоднозначні, то можемо стверджувати, що у підлітків етнофанатизм не є сформованим, а радше ситуативний і залежить від прагнення продемонструвати свою етнічну належність в очах навколишніх.

Розглянемо результати кореляційного аналізу даних російськомовних досліджуваних. *Шкала позитивної етнічної ідентичності* взаємозалежна з самоконтролем, радикалізмом, логічними здібностями, а також прямо корелює зі стереотипами про українців і обернено корелює з декларованим ставленням до італійців, реальним ставленням до українців (рис. 7).

Отже, позитивна етнічна ідентичність у російськомовних підлітків потребує високого рівня внутрішнього контролю поведінки, прийняття особою нової інформації, ідей, принципів, а також вміння критично аналізувати ситуацію. У досліджуваних осіб із сформованою етнічною ідентичністю стереотипні уявлення про українців позитивно забарвлені і ставлення до інших етнічних груп теж позитивніше.

Етнофанатизм у російськомовних підлітків прямо взаємопов'язаний із експресивністю, невпевненістю та самозвинуваченням (рис. 8). Такі особи в поведінці демонстру-

ють емоційну забарвленість і динамічність спілкування. Заразом вони невпевнені в собі, страждають від надмірного самозвинувачення, негативних емоцій на адресу власного «Я». Такі негативні ознаки самоствавлення можуть бути чинниками приєднання до груп етнофанатиків, де підлітки можуть компенсувати цю внутрішню нестабільність.

Рис. 7. Взаємозв'язки позитивної етнічної ідентичності з особистісними особливостями / та етнічним ставленням у групі російськомовних досліджуваних

Рис. 8. Взаємозв'язки етнофанатизму з особистісними особливостями та етнічним ставленням у групі російськомовних досліджуваних

Негативні кореляції показник етнофанатизму має зі стереотипами про українців, реальним ставленням до росіян, а прямі кореляції – зі стереотипами про росіян. Тобто, ті особи, які впевнені в перевазі свого народу над іншими, уявляють їх гіршими за себе, формуючи негативні стереотипні уявлення. Натомість вони сприятливо ставляться до представників власної етнічної групи, вибудовуючи соціальні взаємозв'язки з ними на фоні позитивних автостереотипів.

Висновки та перспективи. Отож, етнічний стереотип – це продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти спрощений, схематизований, емоційно насичений, ціннісно визначений, стандартизований образ.

Досліджено, що зміна етнічних стереотипів супроводжується зміною автостереотипу, у нашому випадку він став позитивнішим. Реальне ставлення майже дублює деклароване, тобто у підлітків немає розбіжності між тим, що вони демонструють, і тим, що думають насправді. Соціальна дистанція щодо представників певних етногруп теж залежить від сформованих етностереотипів. Досліджувані прагнуть відмежувати себе від тих, з приводу кого у них склалися негативніші уявлення.

Перспективи досліджень стосуються з'ясування соціально-психологічних чинників формування етностереотипів у підростаючих поколінь українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Вільчинська І. Ю.* Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пол. наук: 23.00.05 / І. Ю. Вільчинська. – Київ, 2002. – 20 с.
2. *Левус Н. І.* Етнічна ідентичність / Н. І. Левус // Людина в сучасному світі. В трьох книгах. Книга 2. Психолого-антропологічний контекст : колективна монографія / [А. О. Вовк, О. В. Волошок, І. І. Галецька та ін.] ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. – Москва : Смысл, 2001. – 555 с.
3. *Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология* / под общей ред. А. А. Белика. – Москва : Смысл, 2001. – 555 с.
4. *Стефаненко Т. Г.* Методы исследования этнических стереотипов / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Методы этнопсихологического исследования. – Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 3–27.
5. *Phinney J. S.* Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research / J. S. Phinney // *Psychological Bulletin*. – 1990. – Vol. 108. – P. 499–514.

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2016

Прийнята до друку 30.11.2016

ETHNIC AUTO- AND HETERO STEREOTYPES IN ADOLESCENCE

Nadiia LEVUS, Anna TROFYMLIUK

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000,
e-mail: nadiia.levus@lnu.edu.ua*

The object of our study are ethnic stereotypes. The subject of the study is ethnic auto- and hetero-stereotype and particular features of their manifestation in Ukrainian and Russian teenagers. The research is aimed at theoretical and practical study of ethnic auto- and hetero-stereotype as dynamic functional formation connected with personal characteristics

and ethnic identity of people who live in common ethno-cultural space and use different languages to communicate.

The article focuses on the psychological characteristics of teenagers with different ideas about their and other ethnic groups. It is proved empirically that the attitude to other ethnic groups depends on the attitude of a person to his own group. With the help of qualitative and correlation analysis we determined relationships, priority, importance, advantages of the factors under research in groups. It is found that formation of ethnic stereotypes of person depends on his/her emotional, cognitive abilities, self-esteem, self-attitude, etc. Ethnic identity becomes an important factor in the formation of ethnic stereotypes in adolescence.

It is found that most of the signs ethnic stereotypes consist of appear to be external when one is talking about teenagers. They are behavioral and are compared with the so-called "national temperament." Teenagers tend to associate positive qualities with those ethnic groups whose countries do not have borders with our state. Auto stereotype notions, as expected, are also positive. Teens have positive attitude towards members of their own ethnic group, building social relationships with them in the context of positive auto-stereotypes. Severity of these stereotypes differs in Ukrainian and Russian. Russian teens show less pronounced positive sign in relation to their ethnic groups.

The research has shown that change of hetero-stereotypes is accompanied with change of the auto-stereotype and in our case it has become more positive. The actual ratio almost duplicates the declared ratio, because there are no differences between what teens show and what they really think. The subjects wish to distinguish themselves from persons about whom they have developed negative image.

It is found that positive ethnic identity in Ukrainian teenagers is correlated with self-confidence, practicality, straightforwardness. These features are the basis of this kind of ethnic identity that involves a combination of positive attitude towards their own people with a positive attitude to other people. It sets the optimum balance of tolerance to one's own and other ethnic groups, which allows us to consider it as a condition of independence and stable existence of ethnic group on the one hand and as a condition of peaceful intercultural interaction in multiethnic world on the other one.

Ethno-fanaticism as willingness to take any action for the sake of ethnic interest directly correlates with uncertainty in this group. It motivates teens to more actively defend the rights of their nation, compensating for self-insecurity by belonging to the majority, which gives such confidence. The scale of positive ethnic identity of Russian teenagers is interconnected with self-control, radical, logical abilities. This is reflected in the high level of internal behavior control, ability to perceive new information, ideas, principles and ability to critically analyze the situation.

Ethno-fanaticism is directly correlated with expressiveness, lack of self-confidence and self-reproach. Such individuals demonstrate emotional and dynamic communication. At the same time, they are unsure of themselves, suffer from excessive self-accusal and negative emotions. Such negative characteristics of self-attitude can lead to teenagers' joining groups of ethno-fanatics where teens are able to compensate this internal instability.

Keywords: ethnic auto-stereotypes, ethnic hetero-stereotypes, ethnic identity, self-attitude, adolescence.